

यादवकालीन नागरीकरण सोलापूर जिल्ह्याचे योगदान

डॉ. मरे राजकुमार श्रीहरी

सहा. प्राध्यापक, बळवंत कॉलेज विटा, ता. खानापूर, जि. सांगली.

प्रस्तावना :

सोलापूर जिल्हा हा प्रामुख्याने भीमसिना आणि माण नद्यांच्या खोऱ्यानी व्यापला आहे. या नद्यांची खोरी सोलापूर जिल्ह्यासाठी जीवनदायी ठरली आहेत. प्रागैतिहासिक काळापासून ते आजपर्यंत सोलापूर जिल्ह्याची संस्कृतीयाच नद्यांच्या खोऱ्यात बहरत आली आहे. परंतु या खोऱ्यातील प्रागैतिहासिक संस्कृतीकडे पुरातत्वशास्त्रज्ञाचे म्हणावे असे लक्ष गेलेले दिसत नाही त्यासंदर्भात इतर जिल्ह्यांच्या मानाने सोलापूर जिल्हा आजही वंचितच आहे आज हि हा वारसा पिढ्यापिढ्या जमिनीखाली गाडलेल्या अवस्थेत आहे. तो संशोधकांची आतुरतेने वाट पाहत आहे परंतु हातावर मोज्याऐवढ्याच स्थळांचे पुरातत्वखात्याद्वारे उत्खनन करण्यात आल्याने सोलापूरचा प्राचीन वारसा आजही अंधारात आहे. त्यामुळेच काही संशोधक सोलापूर जिल्ह्याला प्राचीन इतिहासच नाही. येथील इतिहासाचा प्रारंभ मध्ययुगीन इतिहासापासून होतो अशा आशयाची विधाने करतना दिसतात¹ जी अनेतिहासिक आहेत.

व्यापारी मार्ग :

याकाळात देवगिरी-परंडा-पंढरपूर असा एक मार्ग अस्तित्वात होता. या मार्गावर विविध बाजारपेठांची निर्मिती होऊन अनेक प्रशासकीय-आर्थिक केंद्राची निर्मिती झाली होती. तसेच सोलापूर-मंगळवेढा-विजापूर असा कर्नाटक या राज्यास जोडणारा आणि पुढे आंध्र प्रदेश राज्याला जोडणारा एक मार्ग होता. या मार्गावर अनेक व्यापारी केंद्रे निर्माण झाली. परिणामी नागरी जीवनास गती प्राप्त झाली.

नागरी केंद्रे :

यादवकालीन महाराष्ट्रात अनेक नागरी केंद्रांचा उदय झाला होता. त्यांनी सोळाव्या आणि सतराव्या शतकातील नागरी जीवनाचा पाया घातलेला दिसून येतो. त्यामध्ये महाराष्ट्राचे योगदान अमूल्य असे आहे याकाळात महाराष्ट्रात देवगिरी, पैठण, कोल्हापूर, अंबाजोगाई, भाळवणी, उमदी, नेवासा, कंधार, वेरूळ, नाशिक, नांदेड, धर्मापुरी, जुनवणी, चारठाणा अर्धापुर, लातूर, तेर, यासारखी अनेक नागरी केंद्रे वैभवाच्या शिखरावर विराजमान होती. तसेच याकाळात सोलापूर जिल्ह्यातील काही स्थळांचे

¹ पहा, सत्यव्रत नूलकर, सोलापूर जिल्हा : एक दृष्टीक्षेपर (ऐतिहासिक, भौगोलिक व पुरातत्वीय) कुडलचे वास्तुशिल्प वैभव, विजय प्रकाशन सोलापूर २०१४.

नागरीकरणाच्या प्रक्रियेस प्रारंभ होऊन ती मोठ-मोठी नगरी केंद्रे म्हणून नावारूपाला आली. त्यामध्ये करकंब, वेळापूर, पंढरपूर, सोलापूर, मंगळवेढा, अक्कलकोट, यासारखी काही प्रमुख केंद्रे म्हणून तर वडवळ मोहोळ, कोरवली, नारायण चिंचोली, कुडल-संगम यासारखी अनेक दुय्यम स्वरूपाची नागरी केंद्रे म्हणून त्यांचा विकास झालेला दिसतो त्यापैकी काही नागरी केंद्राची माहिती पुढीलप्रमाणे-

करकंब :

पंढरपूर येथील इ. स. १२७२ च्या शिलालेखात करकंब या गावाचा उल्लेख 'किरीकोम' असा आहे. वाफळे या गावात सापडलेल्या कोरीव लेखामध्ये करकंबदेश म्हणून करकंबचा उल्लेख करण्यात आला आहे त्यावरून करकंब हे प्रशासकीयदृष्ट्या एक महत्वाचे स्थान असल्याचे स्पष्ट होते. करकंब ही बाजारपेठ यादव काळातील एक महत्त्वाची बाजार पेठ म्हणून विकसित झाली. करकंब येथे यादवकालीन दोन विहिरी सिंचनव्यवस्थेसाठी बांधण्यात आल्या होत्या तसेच यादव नरेश सिंघण दुसरा व त्याचा पुत्र जैत्रपाल यांनी करकंब या विभागाचा विकास घडवून आणला. त्यांनी 'विश्वनाथ' या सामंताला 'करकंब' या देश विभागाचा प्रमुख म्हणून नेमले होते. तर येथील बाजारपेठेच्या संपूर्णव्यवस्थेसाठी 'भाईदेव' हा प्रधान नेमण्यात आला होता.²

मंगळवेढा :

यादव काळात मंगळवेढा हे ठिकाण राजकीय दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण म्हणून गणले जात होते. कारण कल्याणीच्या चालुक्यांच्या काळापासून या नगरीस राजकीय महत्त्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. त्या धर्माची जोड प्राप्त झालेली दिसून येते. याकाळात मंगळवेढा मध्व संप्रदाय आणि वीरशैव संप्रदाय आणि भक्ती चळवळीचे एक प्रमुख केंद्र होते तसेच कर्नाटक मधून महाराष्ट्रात प्रवेश करण्यासाठी असलेल्या प्रमुख मार्गावरील हे एक महत्त्वपूर्ण ठाणे होते त्यामुळे भक्त मंडळी व्यापारी यांना विसावा केंद्र म्हणून हे महत्त्वाचे ठिकाण होते.

सोलापूर :

सोलापूरचा विकास कल्याणीच्या चालुक्यांच्या काळात झालेला दिसून येतो येथे सुमारे १५ कोरीव लेख सापडले आहेत. कल्याणीच्या चालुक्यांच्या कोरीव लेखात सोलापूरचा उल्लेख सोनलीपूर असा करण्यात आला आहे

यादव काळात सोलापूर एक प्रसिद्ध धार्मिक केंद्र म्हणून उदयास येत होते. शैव, वैष्णव, शाक्त, सौर, गाणपत्य, वारकरी, वीरशैव, नागेश, दत्त, मध्व अशा विविध धर्म संप्रदायांनी या परिसराचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. सोलापूर हे वीरशैव संप्रदायाचे महत्त्वाचे धार्मिक केंद्र असून तत्कालीन कोरीव लेखात सोलापूरचा उल्लेख 'दक्षिण वाराणसी' आणि 'अभिनव श्रीशैल' असा करण्यात आला आहे.⁴

² वा. कृ. भावे, महाराष्ट्रातील सामाजिक इतिहास, मुसलमानपूर्वमहाराष्ट्र, खंड १, वरदा प्रकाशन, १९९८ पृ.क्र. ९४-९६

³ रा. चि. ढेरें, संत, लोक आणि अभिजन, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे १९९८. पृष्ठ क्र. ६७.

⁴ सत्यव्रत नूलकर, सोलापूर जिल्हा : एक दृष्टीक्षेप (ऐतिहासिक, भौगोलिक व पुरातत्वीय) कुडलचे वास्तु शिल्प वैभव, विजय प्रकाशन सोलापूर २०१४. पृ. क्र. ७.

अक्कलकोट :

पूर्व मध्यकालीन कालखंडात दत्त संप्रदायाची लोकप्रियता वाढली होती या संप्रदायाच्या प्रमुख तीर्थक्षेत्रापैकी अक्कलकोट हे प्रमुख तीर्थक्षेत्र म्हणून याच काळात वेगाने विकसित होत होते. या ठिकाणी श्री दत्तात्रेयाचा उत्सव मोठ्या संख्येने साजरा केला जात होता. आजही या स्थळाला धार्मिक महत्त्व असून भाविक मोठ्या संख्येने उत्सवात सहभागी होतात

वेळापूर :

वेळापूर हे भौगोलिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या ठिकाणी वसलेले एक नगर आहे ते पुणे-पंढरपूर या महामार्गावर स्थित असून यादव काळात ते एक प्रमुख स्थळ होते. याठिकाणी चालुक्य कालीन आणि यादवकालीन स्थापत्य कलेचा एक उत्कृष्ट नमूना म्हणून अर्धनारी नटेश्वर मंदिर आहे. या मंदिरा लगतच एक बारव आहे. या नगराच्या सीमारेषावर आजही एक वेस आहे. त्यावरून यादवकाळात हे प्रमुख नगर असल्याचे दिसून येते

पंढरपूर :

पंढरपूर हे एक महाराष्ट्रातील प्रमुख तीर्थक्षेत्र आहे ते भीमा नदीच्या काठावर वसलेले आहे. पंढरपूर हे क्षेत्र प्राचीन काळापासून विविध नावानी ओळखले जात होते. त्यानुसार पौंड्रीकपूर- पुंडरिकपूर पंढरपूर पंढरी- पंडरिगे- पंडरगे अशा विविध नावांनी ओळखले जाते. पंढरपुरातील विठ्ठल मंदिरामुळे हेवारकऱ्यांचे तीर्थक्षेत्र म्हणून प्रख्यात आहे. या मंदिराला आठ प्रवेशद्वारे आहेत. त्यातील पूर्वेकडील प्रवेशद्वाराला नामदेवांचे नाव देण्यात आले आहे. येथील विठ्ठलाच्या मंदिरामुळे ते समस्त भक्ती चळवळीचे एक प्रमुख केंद्र बनले. एवढेच नव्हे तर त्यास “दक्षिण काशी” असेही म्हटले जाते. विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी प्राचीन काळापासून कर्नाटक, आंध्रप्रदेश या राज्यातील भाक्तांसोबातच विविध प्रदेशातील भक्त दर्शनासाठी येत असत. त्यामुळे एक धार्मिक केंद्राबरोबरच एक आर्थिक केंद्र म्हणूनही पंढरपूरचा विकास झाल्याचे दिसून येते.

राज्याकडून नागरीकरणास प्रोत्साहन :

यादव नरेशांनी स्वतः अर्थव्यवस्थेलाच चालना देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी व्यापारवृद्धीसाठी काही धोरणे आखली. त्यामुळे व्यापारास चालना मिळाली. त्यांनी प्रशासनाच्या आधारे अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला त्यासाठी त्यांनी विविध समित्यांची स्थापना केली. त्याद्वारे बाजार व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्याची माहिती आपणास तत्कालीन कोरीव लेखाच्या माध्यमातून प्राप्त होते. त्यापैकी पुढील समितीच्या आधारे यादव नरेश व्यापारावर नियंत्रण ठेवत असत

वाणिज्य समिती :

ही समिती राजा आणि व्यापारी यामधील दुवा म्हणून काम करत असत. व्यापार करणाऱ्यांना व बाजारपेठेत घडणाऱ्या विविध घडामोडींवर या समितीचे लक्ष असे. त्यामध्ये बाजारपेठेत येणाऱ्या विविध वस्तु, विकल्या जाणाऱ्या वस्तू, वजन, मापे यावर त्यांचे लक्ष्य असे.

कर समिती :

राज्याच्या अर्थव्यास्थेच्या संदर्भात हि एक महत्त्वपूर्ण अशी समिती होती. कारण राज्याचे मुळ ते कोश अशी म्हण आहे. त्यानुसार राज्याचा गाडा हा मिळणाऱ्या करावर अवलंबून असते. बाजारपेठेत विक्री होणाऱ्या वस्तुवर कर किती असावा? तो कसा वसूल करावा? यासारखी महत्त्वाची कार्ये या समितीला पार पाडावी लागत होती.

विविध अधिकारी :

यादव नरेशांनी विविध प्रशासकीय अधिकार्यांच्या सहाय्याने राज्यंत्रणा चालविण्याचा प्रयत्न केला केंद्रीय स्तरावरील ते ग्राम पातळीवर अनेक अधिकार्यांची नियुक्ती करून त्यांनी राज्याचा गाडा हाकण्याचा प्रयत्न केला त्यांनी या अधिकार्यांच्याच सहाय्याने कर गोळा करत होते. सोलापूर जिल्ह्यातील अनेक कोरीव लेखात या अधिकार्यांची माहिती ज्ञात होते. त्यानुसार सर्वाधिकारी हा यादव काळात आर्थिक बाबीवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करत होता. वेळापूर येथील कोरीव लेखावरून त्याचा प्रत्यत येतो.⁵

उपसंहार :

यादव काळ हा महाराष्ट्राच्या वैभवशाली इतिहासाचा एक भाग आहे. यादव काळात महाराष्ट्राच्या सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक जीवनात अनेक बदल झाल्याचे दिसून येते त्यामध्ये सोलापूर जिल्ह्याचे योगदान मुलभूत स्वरूपाचे असल्याचे दिसून येते. यादवकालीन नागरीकरणात सोलापूर जिल्ह्यानेही हातभार लावला होता. येथील अनेक ठिकाणे नागरी केंद्रे म्हणून उदयास आली होती. त्यामध्ये वेळापूर, पंढरपूर, सोलापूर, अक्कलकोट, मंगळवेढा, कुडल-संगम, करकंब ही त्यापैकी काही महत्त्वाची नागरी केंद्रे होती.

या नागरी केंद्रांची विपुल प्रमाणात माहिती मिळत नाही. परंतु जी काही, माहिती कोरीव लेखातून प्राप्त होते त्याआधारे तरी सोलापूर जिल्ह्यात नागरी जीवनाचा यादव काळात प्रवेश होऊन काही स्थळे नागरी केंद्रे म्हणून ओळखली जात होती इतर ठिकाणांच्या मानाने सोलापूर जिल्ह्यामध्ये उत्खननाचे प्रमाण कोरीव लेखाचा शोध कमी असल्याने माहितीचा तुटवडा किंवा साधनांचा अपुरेपणा असल्याचे दिसून येते परंतु शिव आणि पेशवेकाळातील सोलापूर जिल्ह्यातील ठिकाणांवर आर्थिक परिप्रेक्ष्यातून पाहिल्यास नक्कीच यादव काळात या नागरी केंद्रांचा प्रारंभ झाल्याचे निदर्शनास येते शेवटी आज ही सोलापूर जिल्ह्यात अनेक कोरीव लेख, मंदिरे संशोधकांची वाट पाहत आहेत या भागात अनेक गावात यादवकालीन मंदिरे, विरगळ, मूर्ती अस्ताव्यस्त स्वरूपात पडलेल्या दिसून येतात. त्यावर संशोधन केल्यास नक्कीच यादवकालीन सोलापूर जिल्ह्याच्या नागरी(आर्थिक) जीवनावर अजून प्रकाश पडू शकतो.

⁵ वा.कृ. भावे, उपरोक्त, पृ. क्र. २३३.